

NÉLIDA CELMA, MARTÍ CHECA, JORDI SERRA, YOLANDA SERRANO.

LA URBANITZACIÓ NADAL I LA CONSOLIDACIÓ DEL PASSEIG DE SANTA EULÀLIA (1870-1930)

Introducció

A finals de la dècada dels trenta del segle passat, s'observen les primeres mostres d'un progressiu creixement del municipi de Sant Andreu de Palomar que no s'aturarà, encara que ja com districte de la Barcelona, fins a finals de la dècada dels anys vint d'aquest segle. Aquest creixement no és només palpable a través de les millores d'infraestructures urbanes, bàsicament aspectes de comunicacions i serveis¹, sinó també arrel d'un continuat augment de la població i de les edificacions del poble.

Expansió, seguint tant la tradicional limitació física i jurisdiccional de l'expansió natural del poble, línia, de nord a sud, al llarg del C./Gran de Sant Andreu) com arran de la planificació d'una expansió que trobarà en dos eixos, el passeig de Santa Eulàlia (actual Fabra i Puig) i el passeig de Torras i Bages, la màxima expressió d'aquesta.

Pel que fa a la població, observem al llarg del segle XIX, un progressiu i continuat augment com demostren les dades següents:²

1. Alguns exemples d'això serien, el 1839 s'obre el nou cementiri de Sant Andreu, el 1856 arriben les canalitzacions de gas, el 1870 l'aigua com un servei públic per tota la població, el 1877 s'inaugurà el tramvia de foc que uneix el poble amb Barcelona, el 1884 s'enceta la nova retolació i numeració de carrers, el 1889 instal·lació del primer telèfon.

2. JOAN CLAPÈS i CORBERA. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. vol II, 1931 (edició fàcsimil, 1984) Barcelona, p.116 i s.

1845.....	4.350 habitants
1860.....	11.065 habitants
1877.....	14.615 habitants
1887.....	14.971 habitants
1897.....	17.451 habitants
1900.....	18.217 habitants
1910.....	20.544 habitants

El mateix augment s'observa en el desenvolupament de la construcció, més aparent que efectiu, pel que fa a la creació de déficits:

1860.....	2.367 edificis
1887.....	3.670 edificis
1897.....	3.971 edificis
1900.....	4.070 edificis

La comparació de les dades amb altres municipis del Pla de Barcelona (Sants i Gràcia) plantegen també increments de població que, malgrat les singularitats de cada cas, ens donen una idea de les transformacions urbanes de la ciutat durant la segona dècada del segle XIX. És així que casos com el de Gràcia³, amb un creixement pioner i que arriba a consolidar-se, i el de Sants, paral·lel en molts aspectes al de Sant Andreu (increment del teixit industrial envers un passat rural i recepció de masses poblacionals de comarques properes⁴), demostren un nou procés de producció de la ciutat i especialment de la perifèria, on el sòl, amb una nova dimensió comercial, trobarà en la mitjana i petita burgesia i els menestrals, elements que no han pogut participar de la ciutat-central (l'eixample), els màxims promotors i generadors d'aquest creixement.(veure gràfic pág 190)

3. E. SERRA RIERA. *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna. La vila de Gràcia*. UPC, Barcelona, 1995. p. 169

4. C. CARRERA VERDAGUER. *Sants. Anàlisi del procés de producció de l'espai urbà de Barcelona*. Barcelona, 1980.

Aquest augment poblacional de Sant Andreu de Palomar suposava en termes reals més del 72% d'increment respecte a les primeres dades subministrades pel cens⁵. I serà el detonant per l'expansió d'aquest envers terrenys eminentment rurals.

L'expansió es realitzarà seguint dos eixos de tipus passeig. Un eix, a la part sud-est del terme municipal (envers el riu Besòs), continuava les línies marcades pel Rec Comtal i per la posterior línia ferroviària, donada la impossibilitat de transgredir aquest límit d'important significació econòmica, com àrea de cultiu per al poble, materialitzant-se aquest en el Passeig Torras i Bages.

L'altre eix pretenia la connexió d'una banda amb la parròquia i nucli agregat a Sant Andreu, de Santa Eulàlia de Vilapicina i d'altra amb el municipi d'Horta. El primer nucli, havia sofert un creixement poblacional al llarg de la darrerria del segle passat⁶ que feia que la antiga via de comunicació amb Sant Andreu romangués deficitària, tant pel volum i mobilitat com per la seva infraestructura.⁷

Aquest, últim aspecte serà prou important per vincular en el procés d'expansió als propietaris rurals de Vilapicina i Sant Andreu, afectats pel traçat de la via que havia de complir les funcions d'eix del projecte urbanístic, el passeig de Santa Eulàlia (posteriorment de Fabra i Puig).

Aquesta mateixa via articularà la urbanització de les àrees més properes a Sant Andreu, confeccionant-se un seguit de carrers, a modus de trama, a ambdós costats d'aquesta via, omplint els tradicionals límits, alhora que zones de perifèria del casc urbà de Sant Andreu. En aquest sentit, aquesta articulació urbanística es donarà seguint certs models definits per J. Busquets com el de *teixit de carrers* i en algú cas a través d'un *plànol geomètric de carrers amb plaça*⁸, aquests dos aspectes prou coneguts a partir de la segona meitat del

5. JOSEP PARCERISA I JAUMA. *Entorn del ritme d'urbanització i d'articulació econòmico-social del Pla de Barcelona a l'etapa 1900-1914*. Dins HISTÒRIA URBANA DEL PLA DE BARCELONA, Actes del II congrés d'Història del Pla de Barcelona, vol 2, Barcelona, 1989. p. 297 i s. I també per aspectes generals on aquestes xifres s'ajusten als nivells d'urbanització de l'Estat: JOSE LUIS OYON: *El crecimiento de las ciudades 1840-1936*. a: «La Sociedad Urbana en la España contemporánea» (II Congreso de la asociación de historia contemporánea) Barcelona, 1994. p. 11 i s.

6. J. CLAPÉS. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. vol. I secció V. Barcelona, 1931 (1984) p. 88 i s. V.V.A.A. *125è aniversari de la Parròquia de Santa Eulàlia de Vilapicina* (Catàleg de l'exposició commemorativa) Barcelona, 1993. p.3 i s.

7. N.CELMA i Y. SERRANO. *El carrer de Piferrer. Vestigi de l'antic camí de Sant Andreu a Horta*. Dins FINESTRELLES, núm. 3, Barcelona, 1991. p. 177

8. JOAN BUSQUETS. *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*. Barcelona, 1992. p. 119 i s. I també MANUEL DE SOLA MORALES, EDUARD BRU i ENRIC SERRA. *Gracia, diseño del suelo y forma urbana en los orígenes de la Barcelona moderna*. Dins ARQUITECTURA BIS, núm 15, Barcelona 1976.

segle XIX a Catalunya pel recolzament que va suposar la «ley de ensanches»⁹ seran els que ens permeten contextualitzar el creixement de Sant Andreu dintre d'un dels anomenats pels urbanistes *eixamples menors* i, més concretament, en la forma d'un eixample no planificat perquè els propietaris del sòl prefereixen una acció més ràpida per revaloritzar les seves plusvàlues¹⁰. Des d'un punt de vista estrictament de planificació urbana cal remetre'ns al cas de la ciutat de València¹¹ i el denominat *Paseo de Valencia al Mar* projectat per Casimir Meseguer a l'última dècada del segle passat per trobar un cas semblant, pel que fa no només a les disposicions tipològiques sinó als intents no reïxits, en el cas valencià, d'obtenir recursos econòmics del capital privat per construir el passeig, cosa que sí va succeir a Sant Andreu amb participació d'un important propietari Josep Maria Nadal i de Vilardaga.

La urbanització nadal

Cap als anys 70 del segle passat, l'ajuntament de Sant Andreu de Palomar va projectar la creació d'una gran via que comunicés la població amb la parròquia de Santa Eulàlia de Vilapicina, àrea suburbial d'aquest, i connectés amb Horta. Aquesta connexió fins llavors només es feia pel camí antic que sortia de l'actual carrer Pons i Gallarza, seguia pel de Piferrer, continuava per sota el pont-tribuna de l'església vella de Santa Eulàlia, i pel carrer de Vilapicina entrava a Horta¹². També hi havia un tram excèntric al nucli poblacional andreuenc i al de Santa Eulàlia, de la carretera provincial que anava des de la carretera de Ribes fins Esplugues de Llobregat, que connectava Sant Andreu amb Sant Joan d'Horta¹³.

9. Llei que amb el seu reglament ve ser aprobada el 1864 i substituïda el 1876. Especialment l'article 15 de la llei que establia l'actuació dels ajuntaments davant l'obertura de vies públiques, sense necessitat de fer referència a un pla general d'eixample. J. OLIVERAS SAMITIER. *Poder municipal y urbanismo en el siglo XIX*. a: CIUDAD Y TERRITORIO, núm 94, Madrid, 1992 p.79 i s.

10. Seria el cas dels eixamples de Oviedo, Valladolid i Las Palmas entre d'altres. Més informació veure: C. DELGADO VIÑAS. *Las pequeñas y medianas capitales de provincia en el proceso de modernización del sistema urbano español*. Las Palmas de Gran Canaria, Servicio de publicaciones de la Universidad de Las Palmas de gran canaria, 1995.

11. J.L. PIÑÓN PALLARÉS. *Razones y sinrazones del Paseo de Valencia al Mar*. dins: «En trànsit a gran ciutat», vol II, Ajuntament de València, 1988, València.

12. Op. cit. nota 7

13. El recorregut d'aquesta via cobriria «el desnivel entre la Iglesia de san Juan de Horta hasta el llano que se inicia al llegar a san Andrés de Palomar». els principals punts del recorregut serien: Barranc de Can Cortada, barrancs de Sant Joan, càrsi, Cañada de casa Quintana, riera de sant Andreu, Torrent de casa beñas, ferrocarril de saragossa a bareclona, casa Dragó., camí de dalt ila carretera de Ribes, fent un total de 3.349,87 metres. Lligall 980. *Dirección de carreteras provinciales y caminos vecinales. proyecto definitivo del trozo 3º de la carretera provincial de Esplugas al empalme con la carretera de ribas en San Andrés de Palomar, 1873*. Arxiu històric de la Diputació de Barcelona.

El nou passeig no seguia cap traçat ni de camí antic ni de riera i es feu sobre terrenys de conreu, industrials, una part de la fàbrica de Ferran Puig (*el Vapor del fil*) i terrenys no urbanitzats de propietaris particulars, els quals van protagonitzar un paper decisiu en l'elaboració, consolidació i execució del projecte. En aquest sentit va destacar D. Josep Nadal i de Vilardaga, que fou el primer que va posar les bases per a la urbanització de la zona¹⁴.

Hom ha dit de la urbanització de la Rambla que constitueix *l'exemple de St. Andreu*, però la definició urbanística del terme ens allunya d'aquest concepte quant a la seva realització.

La forma d'urbanització emprada majoritàriament al paisatge urbà català esdevé l'única exemplificada a Sant Andreu: un pla d'alineacions i les parcel·lacions relacionades amb ell o no. Aquest seria el cas de la urbanització Nadal, on s'aplica una de les fórmules més freqüents¹⁵: l'ordenació de l'espai mitjançant l'obertura d'una plaça central a partir de la qual es projectava una quadrícula de carrers¹⁶. Aquest model no solament s'aplicà en aquesta zona sinó que trobem a Sant Andreu altres exemples com són la plaça Mercadal, la plaça Comerç i la plaça Marià Brossa i, a la Sagrera, la plaça Masadas. En el cas de la plaça Nadal, aquesta neix de la voluntat expressa del propietari dels terrenys de perpetuar la seva memòria¹⁷.

Josep Mª Nadal i de Vilardaga¹⁸ actuarà com agent del procés d'urbanització i, seguint la classificació establerta per E. Serra¹⁹, serà un

14. Josep Maria Nadal, no va ser l'únic gran propietari que realitzà activitats especulatives a Sant Andreu. hem de fer esment de Joan Mumbrú i la seva urbanització, més parcial, però, a la zona del carrer Vallès, realitzada vers el 1875, aquest propietari va construir una casa, el 1864, al passeig de Gràcia (número 53) que més tard seria coneguda com casa Lleo Morera. veure V.A. *El quadrat d'or*. Barcelona, 1991, p. 87 i també LL. PERMANYER. *Biografia del passeig de Gràcia*. Barcelona, 1994 p. 62.

15. M.TATJER. *Propietat del sòl i promoció immobiliària: alguns exemples catalans*. dins: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya. Evolució recent i problemàtica actual*. II^a Setmana d'Estudis Urbans a Lleida. ICC, Barcelona, 1987

16. Op. cit. nota 8

17. A.M. Dte. Sant Andreu. Secció Urbanisme. *Carpeta Fomento San Andrés*.

18. Advocat, hisendat i polític (Barcelona, 1839- Barcelona, 1908). Hereu de l'avi millonari Joan Nadal, va ampliar les inversions en el sector bancari i de la propietat. Va ser comissari regi d'Agricultura, Indústria i comerç, directiu de la junta de l'exposició de 1888, president del Montepío Barcelonès i de la junta de propietaris de la dreta del Ensanche. Catòlic militant i conservador, va ser nomenat regidor de Barcelona el 1875 i de Gràcia el 1876. Fou alcalde de Barcelona durant els anys 1896-1897, quan s'annexionaren la majoria dels pobles del Pla i va participar activament en el procés d'agregació. (Veure: Nota feta per Cèlia Cañellas i Rosa Toran al *Diccionari d'Història de Catalunya*, ed. 62, p. 729. i també JOAQUIM NADAL: *Mi padre y sus amigos. Don Manuel Girona Agrafel*, "Destino", núm 812, Barcelona, 1953).

19. Op. cit. nota 3 p. 169

propietari directe o emfiteuta d'una peça de sòl gran adquirida a propòsit per a la promoció d'una ordenació d'espai urbà. Igualment, encarregarà a un arquitecte el projecte i realitzarà davant l'Ajuntament els tràmits pertinents. Malgrat que sabem que els terrenys foren adquirits als anys 30, no hi ha una relació expressa respecte la celeritat d'execució del projecte, tal com es donà en altres llocs del pla de Barcelona, com per exemple Gràcia. La consolidació de la urbanització en un model de plaça no esdevé casual en el nostre cas; el propietari dels terrenys pretèn establir un centre d'interès que sigui també una alternativa als centres tradicionals del poble i resolgui els problemes causats pel creixement de la població. Urbanísticament, la plaça, solidària amb el teixit que es crea al seu voltant, serà un model coherent i ordenat d'expansió de la futura trama urbana, alhora que un buit regular, amb cohesió i envoltat perimetralment per aquesta. Això no obstant, aquest procés mai no es consolidarà a Sant Andreu sinó que les actuacions seran esporàdiques i aïllades en l'espai tant cronològic com espacial. Igualment, Nadal, polític de tarannà conservador no restarà al marge, per contraproductes, dels canvis en l'estrategia i valoració del fet urbà que des de sectors dels liberalisme polític, ja es començaven a desenvolupar i que es confirmarien amb l'arribada al poder de Sagasta, el 1881²⁰.

La realització del projecte.

El 31 d'octubre de 1870, D. Josep Mª Nadal i de Vilardaga va posar de manifest el seu desig d'urbanitzar el terrenys que posseïa al poble de Sant Andreu de Palomar (Camp del Nadal). És per això que va encarregar un projecte d'urbanització a l'arquitecte D. Leandro Serrallach i Mas. Demana en ell, com més a dalt hem comentat, la construcció d'una plaça i carrer que portaria el seu nom²¹.

L'arquitecte justificarà l'execució del projecte de la següent manera:

«...El pueblo de Sant Andres de Palomar situado en la carretera de Barcelona a Granollers se ha extendido en el sentido de la dicha via, como sucede con todas las poblaciones que se hayan en análogas circunstancias. La extraordinaria extensión de aquel pueblo en un sentido, o sea de Norte a Sud,

20. C. CAÑELLAS i R. TORAN. *Heterogeneïtat urbana, desplaçaments geogràfics i canvis polítics*. a: LA FORMACIÓ DE L'EIXAMPLE DE BARCELONA, Barcelona, 1990, p.195

21. La urbanització dels seus terrenys donà lloc als actuals carrers de Nadal, Marqués de Santillana, Cuba, Camil Fabra, Neopàtria, Sant Ildefons, Vall d'Aran, i la plaça de Nadal. Sembla ser que antigament aquest terrenys eren del monestir de Sant Pere de le Puelles, i després de la crema del monestir, 1835, foren venuts en pública subhasta i, després adquirits per Josep Mª Nadal. (Joan Girabal i Tort, *Els carrers de Sant Andreu. Plaça i carrer d'en Nadal*, in «Anem al Casal», núm. 11, 1983).

comparada con la exigua que tiene de Este a Oeste, manifiesta la necesidad de que la urbanización se desarrolle en el último sentido, mayormente si se considera que hoy en día la vitalidad no la recibe exclusivamente de la carretera, sino que tiene en su jurisdicción elementos industriales que ocupan un considerable número de obreros , (...) Justificada de esta suerte que la urbanización de los terrenos del Señor de Nadal es una mejoría útil para la población, pues lleva una necesidad sentida, cual es la de ensanche en la dirección de levante a Poniente...²²

El 24 de novembre de 1870, l'ajuntament de Sant Andreu donarà el seu permís i aprovarà el projecte, encara que hi fa alguns canvis:..., *la indemnización de los edificios que es preciso derribar para poner en comunión la calle de las Casas Novas (actual c./ Gran de Sant Andreu) con las nuevas proyectadas vendrá a cargo del interesado cuyo derribo deberá llevar a efecto cuando empiece la edificación de las respectivas calles que han de comunicarse directamente con la expresada o sea Carretera de Barcelona a Ribas.*

Serà, principalment, en aquest punt on les parts implicades entren en conflicte, cosa que farà endarrerir considerablement l'execució de la urbanització de la zona. Tanmateix estem davant d'un problema de difícil resolució a causa dels múltiples interessos que hi afecta. En primer lloc, s'ha de comptar amb l'urbanisme ja existent en la població i la voluntat que els nous carrers guardessin una certa harmonia amb els existents; en segon lloc, amb els antics propietaris que podien ésser perjudicats per les possibles expropiacions; i per últim, amb l'empenta urbanitzadora de propietaris que, com Nadal, volien rentabilitzar llurs terrenys.

Davant la negativa de l'ajuntament de fer-se càrrec de les expropiacions, Josep Mª Nadal va recórrer a la *Comisión Provincial de la Diputación de Barcelona*. S'obrí aquí, un període d'enfrontament entre l'ajuntament i el propietari que la *Sección de Fomento de Carreteras de la Comisión Provincial* intentarà tancar amb la confirmació de les imposicions disposades per l'Ajuntament (12-5-1875), excepte la que pretenia que Nadal es fes càrrec de les indemnitzacions. A aquesta negativa s'ha d'afegir la de Josep Bogunyà, representant d'una de les principals propietàries de la zona, Engràcia Batista, que s'oposa a la urbanització Nadal per la problemàtica de les expropiacions (5-7-1874)²³

Només, la problemàtica social i política de Sant Andreu durant el lustre de 1870 a 1875 (revolta de les quintes (març de 1870) , temors carlins,

22. A.M. Dte. Sant Andreu. Secció Urbanisme. *Carpeta Fomento San Andrés*

23. A.M. Dte. Sant Andreu. Llibre d'Actes, 1874. foli 72

etc...) que impediria un bon funcionament de l'administració municipal poden explicar el retard d'acceptació de les condicions de Nadal.

El Passeig de Santa Eulàlia.

La restauració monàrquica i la progressiva consolidació dels sistemes de govern municipals, l'alcaldia de Pau Ribó (1876-1881) que reorganitzà l'administració econòmica municipal i, posteriorment, les de Joan Junoy (1881-1885) i Josep Soldevila (1885-1888) permetran a l'ajuntament de Sant Andreu plantejar-se una obra d'envergadura a nivell urbanístic i tirar-la endavant, tot cercant la col·laboració d'un particular, amb importants contraprestacions.

Davant les qüestions: Quan es va projectar el Passeig de Santa Eulàlia? Fou abans o després de la iniciativa privada de J.M. Nadal? En la documentació consultada no hi ha cap projecte urbanístic de l'apertura d'una via ràpida que comuniqués Sant Andreu amb Horta, per Santa Eulàlia de Vilapicina, abans que Josep M. Nadal presentés el seu projecte. No es conserva l'original de l'estudi fet per aquest particular, però si fem cas d'una còpia molt posterior de 1883²⁴ sembla que no es tingués en compte l'apertura del passeig. Això no obstant, és cert que en el Consistori Municipal la idea de creació d'un passeig era vigent i la població era plenament conscient i sabedora²⁵.

Així, si bé és cert que l'Ajuntament veia necessari l'apertura d'aquesta via no ho va poder portar a terme, per falta de recursos econòmics, arrossegava en el període de 1875 a 1876 un dèficit de més de 35.000 ptes. sobre unes despeses pressupostades en més de 120.500 ptes., i no serà fins que en Josep M. Nadal vulgui urbanitzar les seves propietats quan decideix actuar. En aquest cas la cooperació i fins i tot iniciativa dels propietaris privats serà el motor d'arrancada d'un projecte necessari per la població. És així, que al

24. Op. cit. nota 17. *Copia de los planos presentados al Gobierno Civil.* Firmado: J. Domènech y Estepà. San Andrés de Palomar, 20 de junio del 1883.

25. Així en l'acta de l'ajuntament del 10 de maig de 1871, es diu textualment: ... *Por último se dio cuenta de un recurso firmado por varios vecinos de la calle Mayor y lindante con el solar destinado a rambla o Paseo pidiendo al ayuntamiento mande retirar el depósito de la piedra destinada al arreglo y recomposición de la carretera.* (A.M. St. Andreu, Llibres d'Actes, 1871 pàg. 34v.)

Altre exemple és el traslat del repartidor d'aigües que es trobava situat ... *en los terrenos de la rambla en proyecto... l'11 d'octubre de 1871.* (A.M. St. Andreu, Llibres d'Actes, 1871, pàg. 73v.)

Igualment, pel que fa als propietaris de Santa Eulàlia, el coneixement serà evident a jutjar les paraules de l'expedient de cessió de terrenys que Pere Pous presentà el 1869 on diu textualment: ... *Se reconozca dicho terreno por el Sr. Arquitecto encargado del ensanche de esta población.* A.M. Dte. Sant Andreu. Secció Urbanisme *Carpetu Fomento San Andrés.*

projecte d'urbanització del *Camp del Nadal* s'afegirà l'apertura del passeig de Santa Eulàlia des del Carrer Major fins la travessera (c./ Concepció Arenal), traçat a fi d'evitar les mínimes expropiacions i enderrocats d'edificis. En aquest sentit, el 25 d'octubre de 1876, l'arquitecte municipal Pere Falqués Urpí elaborà un projecte d'urbanització, amb la referència del projecte presentat per Nadal. Aquest projectava l'apertura i aliniació del carrer de Sant Ildefons com a via principal i amb un intent d'ordenar la zona planificada per Nadal, que s'expressava en els següents termes:

*« proyecto de apertura y alineaciones de las calles prolongación de la calle San Ildefonso y Unión, de la calle mayor con Santa Eulalia...[]... pretende su aprobación del mencionado proyecto declarandolo de utilidad pública »*²⁶. Segons aquest arquitecte el motiu que generà l'elaboració del mencionat projecte és *«... que la realización del proyectado paseo de Sant Eulalia, contribuiría en su caso a dar impulso a la urbanización de los terrenos a el contiguos y afectaría entre todos, en primer lugar, a los más proximos a su empalme con la carretera de Ribas; pero no por el solo hecho de estar cruzados por esta via quedarían con buenas condiciones de enlace con el resto de la población dichos terrenos, los cuales cerrados por la riera de Horta, la fábrica de los señores Puig y Fabra y las tapias de las casas que constituyen la alineación alta de la mentada carretera, quedan completamente incomunicados con el resto del pueblo, y aunque los atraviesa el paseo en proyecto, como es por uno de sus extremos, poca vida da a lo numerosos solares alejados de él hacia la citada riera de Horta. Para dar vida a dichos solares, hay que buscar una nueva via de comunicación en sentido paralelo al paseo (...), es decir, la prolongación de la ya existente calle de S. Ildefonso, propuesta por Sr. Nadal en el proyecto mencionado de octubre de 1870.»*²⁷

El projecte semblava viable, el gener de 1877, l'ajuntament convoca una reunió amb tots els afectats per les expropiacions (veure figura 1) on vol expressar d'una banda el seu interès de continuar amb el projecte i per un altra la bona disposició enfront els afectats. Aquest acte l'hem d'entendre a fi i efecte d'aconseguir la necessària col·laboració dels particulars, sis d'ells cedeixen les seves propietats, en dos dels casos la cessió s'efectua a canvi d'una permuta de terrenys. Nadal, el major propietari afectat (més de 8.500 metres quadrats) cedeix de forma plena sense cap mena de contraprestacions.

26. A.M. Dte. Sant Andreu. *Llibres d'actes*, 1877 p. 6v i p. 18

27. A.M. Dte. Sant Andreu. *Llibres d'actes*, 1877, 15 de gener. p. 6v

Figura 1: Propietaris afectats per les expropiacions:

PROPIETARIS	TERRENYS CEDITS (m²)	TERRENYS A EXPROPIAR (m²)
D ^a Engracia Batista Planas		1.020
D. Josep M ^a Nadal	3.034	
	3.442	
	2.014	
Hereus de Pedro Martín		420
Sres Fabra y Puig		2.279
		280
D. Narciso Saladrigas	2.218	
	2.805	
Pablo Plà	3.850	
D ^a Maria Solà	3.060	
Sr. Marqués de Castellvell		1.530
D. Vicente de Romero	1.887	

El 16 d' abril de 1877, Josep Mª Nadal pren la iniciativa i proposa la creació d'una comissió, de la qual ell formaria part, que ... *«puedan convenir en las bases de un arreglo beneficioso a ambas partes para llegar a ser objeto de notoria y patente utilidad pública, la urbanización de los terrenos de mi propiedad...»*. Aquesta proposta serà acceptada i la comissió serà integrada per l'alcalde, el 2on tinent d'alcalde i el Síndic, a banda de Nadal.²⁸ Aquesta va signar amb J.M. Nadal un conveni de col·laboració, el 12 de gener de 1878, elevat a escritura pública el 20 d'agost de 1880.

Les bases del conveni mostren les carències econòmiques municipals; Nadal es comprometia a pagar totes les indemnitzacions del consistori, fins i tot les pròpies, i aquest li tornava el diners a través dels ingressos en concepte de permissos d'obres que l'ajuntament havia de cobrar al llarg de la via projectada, a més a més Nadal obligà a l'ajuntament a l'aprovació de la construcció d'un mercat a la plaça Nadal, per tal que Nadal cobrés els permissos de comerç en el nou mercat. L'ajuntament d'aquesta forma deixava de cobrar uns impostos que podrien minimitzar el greu dèficit que arrosegava i s'hipotecava en una operació d'arriscada solvència i bàsicament a llarg termini. Si bé a nivell econòmic, la resolució pel que afecta a Nadal era

28. Que en el moment de la seva constitució s'expressa en els següents termes ... *deseosa aquella corporació municipal de abrir una gran calle paseo con el nombre de santa Eulalia.* Aquesta va estar formada per Pau Ribó, alcalde, Joan Riera, tinent d'alcalde i Onofre Ferrer, síndic. A.M. Dte. Sant Andreu. *Llibres d'actes*, 1878 p.108v.

compromesa no ho era a nivell social, és un punt més en la carrera que Nadal desenvolupava com a advocat i financer i, en aquests moments, com a polític, exercint de diputat a corts primer per Barcelona (1875) i després per Gràcia (1876).

La col·laboració entre Nadal i l'ajuntament havia de facilitar el desenvolupament del projecte malgrat patir una sèrie de modificacions urbanístiques²⁹

El 4 de juny de 1879, l'ajuntament de Sant Andreu juntament amb Josep Mª Nadal van acordar les tarifes i possibles multes³⁰ que haurien de satisfer tots els edificis que es construïrien en el projectat passeig de Santa Eulàlia i terrenys adjacents. Amb el projecte plenament desenvolupat, la participació de Nadal és total, i la falta de liquidesa, un cop més, deixava escapar ingressos municipals que passaven a mans d'un privat, que actuava com banquer immobiliari, revaloritzant els seus terrenys.

Les dificultats econòmiques i de gestió de l'ajuntament i la progressiva importància, tant política com econòmica de J.M. Nadal, el qual ocuparà

29. El 13 de maig es presentà el *Proyecto para rectificación de la línea de la calle prolongación de la de Sta. Rosa*. (Actual Neopàtria). A.M. Dte. Sant Andreu *Llibres d'actes*, 1879, 13 de maig.

30. *Solares en el terreno del Sr. Nadal, lindante con la fábrica de los Sres. Puig y Fabra y calle de Santa Rosa, por cada palmo lineal de amplitud de fachadas* 4,25 ptes.

Todos los solares que den fachada al paseo se dividirán en cinco grupos y pagarán como se expresa:

GRUPO 1.- Solares comprendidos desde la carretera de Barcelona a Ribas, hasta la fábrica de los Sres. Puig y Fabra , por cada palmo lineal de amplitud de la fachada ... 4,25

GRUPO 2.- Desde de fábrica de los Sres. Puig y Fabra, a la calle de Dalt, por cada. id. de id. 3,50

GRUPO 3.- Desde el camino de Dalt, hasta la travesía más próxima a casa «Rabia», por cada id. id. de id. ... 2,75

GRUPO 4.- Desde dicha travesía hasta la primera del terreno de la Sra. Viuda de Solà, por cada id. id. de id. ... 2,75

GRUPO 5.- Desde la última travesía hasta el último solar de fachada al Paseo, por cada id. id. de id. ...

etc. ...

El particular que construi sense permís havien de satisfer una multa: *habiendo construido U. un edificio en el paseo-rambla de Santa Eulalia, sin haber obtenido su competente permiso, dificultando el desarrollo de tan interesante vía (...) si en el improrrogable plazo de ocho dias no ha legalizado V. aquella situación, queda declarado incurso con la multa de 25 pesetas que hará efectiva dentro el de 10 dias (...) sin perjuicio de proceder al derribo de la referida construcción que practicará en su defecto esta Alcaldia a costas de V.*

A.M. Dte. Sant Andreu. Secció Urbanisme. *Carpeta fomento San Anirés*.

càrrecs de president de la junta de govern de la casa provincial de Caritat, càrrecs a la Junta del port de Barcelona, i estarà molt ben relacionat amb els factòtums conservadors i el poder econòmic, faran que no només negociï les indemnitzacions amb els propietaris afectats sinó també les satisfi. Així, el 22 d'abril de 1880, es signà un conveni entre Nadal i Camil Fabra (propietari industrial) en el que J. M. Nadal es comprometia a pagar el valor de la indemnització que afectava aquest darrer propietari³¹.

L'ajuntament no té liquidesa, el dèficit que s'assoleix amb l'arribada de Josep Soldevila a l'alcaldia (1885-1888) era de més de 145.000 ptes. És necessari pactar amb el propietari local perquè posi el capital suficient per portar endavant el projecte. La postura de Fabra, que fins i tot en una sol·licitud elevada al governador civil demana la denegació d'utilitat pública del passeig, posava en perill un projecte, més ideològic que social pel que fa a l'ajuntament i un negoci immobiliari de dimensions considerables, en referència al cobrament dels drets sobre els permissos d'obres del nou passeig, pel que fa a Nadal. Naturalment, el consistori es compromet a retornar-li, signant una escritura de reconeixement del crèdit (26-8-1880).

Urbanísticament, hem de considerar que l'explanaçió del passeig i inici de l'obres s'enmarca entre finals de 1878 i l'any 1879 i es farà coincidir tot el projecte des del c./Casas Novas (Gran de Sant Andreu) amb el Camí de Sant Iscle (actual plaça de Virrei Amat i passeig Pi i Molist. Prova evident d'això serà la presentació per part d'Aleix Soujol, empresari tramviari, el 25 d'agost de 1880 d'un projecte de línia tramviària que anava des de Sant Andreu a Horta, seguint el recorregut del passeig de Santa Eulàlia³². La malmesa economia andreuenca i la negació de certs propietaris, com l'Engràcia Batista per la pèrdua de terrenys de la seva propietat i el cobrament de les respectives expropiacions, evitaren l'obertura del passeig en la seva part baixa. Això allargà el projecte en la seva realització total, que durà gairebé 15 anys, malgrat l'impuls que suposà l'alcaldia de Josep Soldevila i la idea implícita que planejava sobre la voluntat de consolidar una via que havia de suposar quelcom més que un eixample sinó un intent, malgrat els escassos recursos consistorials de dur a terme una expansió diferent a la proposada per Barcelona com era la de les agregacions, tot marcant el fet diferencial de

31. La quantitat pactada va ser de 21.131,52 ptes. com a valor de les indemnitzacions. Aquest conveni s'eleva a escritura pública, el 20 d'agost.

32. Aquest projecte tenia el suport de Ramón Espiell, Joaquín de Ros (propietari de Ca l'Armera) i el Marqués de Castellvell (propietari de Can Sitjar), ambdues propietats en la zona d'influència del passeig. El projecte serà desestimat per falta de suport econòmic dels ajuntaments afectats i perquè el passeig, en el moment de presentació del projecte, no està obert fins al carrer Gran. veure D. DIEZ. *Els transports d'Horta*. Història d'Horta, núm. 4. Barcelona 1987, i també: C.BARROSO, M.CHECA i D. VIVANCOS. *Els tramvies de vapor al Pla de Barcelona*. III Jornades d'arqueologia industrial de Catalunya. Sabadell, 1994 (en premsa).

Sant Andreu i la implícita càrrega en possibles ingressos de la contribució urbana que repercutirien sobre el consistori. És per això, que el 1883 l'obra es declarada d'utilitat pública.

Malgrat això, la realitat era ben distinta. La situació de l'ajuntament com deutor de Nadal havia arribat a nivells insostenibles, els errors administratius i el canvi d'orientació administrativa de Josep Soldevila, intentarà un trencament del monopoli de Nadal, monopoli que anava amputant part dels escassos recursos del consistori.

Així, l'aliança entre el particular i l'ajuntament patí greus problemes i, el 5 d'abril de 1883, Nadal va tramitar una instància a la Diputació de Barcelona on es queixava de l'incompliment de l'acord per part del consistori andreuenc, expressant-se en els següents termes: *... pero es el caso que a la dicha corporación municipal se le han estraviado los citados planos oficiales y aprobados , exactamente iguales a los que obran en mi poder, y ha aparecido en aquellas oficinas municipales un plano que no reúne ninguno de los requisitos legales y que de una dirección distinta a la calle denominada de San Martín.... Esto a dado lugar a que se embargaran las obras que esta ejecutando un censatario del que suscribe, D. Pedro Urpí.* J.M. Nadal va demanar que s'aixequés l'embargament que hi havia sobre aquestes obres, perquè segons ell, estaven ja aprovades en el seu anterior projecte i assenyalades per l'arquitecte municipal Pere Falqués. L'ajuntament paralizzà el projecte amb l'excusa que s'havien perdut els plànols originals, a més de dir que Pere Urpí no havia demanat el permís necessari (per això fou multat i paralizzades les obres). A més l'obra tenia l'oposició d'un altre important propietari, Camil Fabra, que es queixava de què no seguia el traçat en línia recte del carrer de Sant Martí i afectava a la seva propietat industrial. Les dificultats de l'ajuntament per tal de dotar-se d'un responsable en matèria urbanística i el buit de gestió, a causa de la proximitat d'eleccions municipals³³, posà entrebancs a la resolució ràpida del conflicte.

Finalment, l'ajuntament, el 25 de maig de 1883, va acordar que el nou arquitecte municipal, Josep Domènech Estepà, fes una còpia dels primers plànols que teòricament romanien en el Govern Civil. Això no obstant, el Govern Civil els havia retornat al seu propietari, per la qual cosa l'arquitecte municipal feu la còpia dels plànols que ara estaven en possessió del terratinent i l'ajuntament va continuar amb el projecte original.

33. L'ajuntament va sotmetre a diverses votacions l'elecció d'un arquitecte municipal perquè hi havia regidors que no acceptaven el nomenament a favor de Domènech Estepà, aquest va ser confirmat en càrrec el 2 de maig de 1883. Veure: MARTÍ POUS. *Un projecte de petxateria de l'arquitecte Domènech i Estepà per a la Plaça-Mercadal de Sant Andreu*. FINESTRELLES, núm 5. Barcelona 1993, 157-171.

L'ajuntament, amb el canvi de gestió que suposà l'alcaldia de Josep Soldevila i en un intent de tirar endavant la construcció del passeig, va anar negociant amb els altres propietaris d'edificis o terrenys afectats a mida que avançava el projecte, com és el cas de Camil Fabra, del qual conservem una carta, amb data del 29 de gener 1884, dirigida a l'ajuntament en què l'industrial andreuenc deia: ... *no tengo el menor inconveniente en acceder al cambio de emplazamiento del portal que da entrada a la Fábrica, mediante condición de que el propietario D. Pedro Urpi que tiene una casa adosada al muro o pared de cerca de la fábrica, arregle la suya retrancandola lo suficiente para que quede expedita en toda su anchura la referida calle de San Ildefonso. Si dicho propietario Sr. Urpi continuase manteniendo su casa, tal como esta hoy, no podria la mencionada calle de San Ildefonso tener toda la anchura marcada en la rasante.* La resposta de l'ajuntament, 22 de febrer del 1884, té una doble intenció, per una banda ha aconseguit el vist-i-plau del propietari afectat i desitja que es realitzin les obres, però d'altra banda no vol fer cap despesa econòmica i així envià una carta on exposava que l'ajuntament no tindria inconvenient en concedir a Camil Fabra el canvi d'aliniació del carrer de San Ildefons, sempre que es posés d'acord amb el propietari que resultaria perjudicat, D. Pedro Urpi, i que pagués les possibles indemnitzacions. El que en un principi era una idea proposada des de l'ajuntament, es vol canviar el seu sentit com si hagués estat en Camil Fabra qui hagués demanat un permís d'obres. Naturalment, aquest últim no caurà en aquest ingènua trampa i no transigirà... *ya que accediendo a lo solicitado por V. S. me imponia gastos y dispendios con el solo y único fin de atender a ese Municipio a quien suponía interesado en que la calle de San Ildefonso fuese recta en toda su longitud.* És evident, que no té cap interès i no veu quines avantatges pot obtenir, cal recordar que ell era un propietari industrial i no pas amb patrimoni en terrenys urbanitzables a la zona.

Fins ara hem vist com era el propi Nadal qui posava el capital necessari per portar a terme les expropiacions, però s'assegurà que les quantitats invertides li foren retornades. Així, el 6 de març de 1884, signa un nou conveni amb l'ajuntament de Sant Andreu en el qual s'estipula que:

1. L'ajuntament haurà de pagar la quantitat de 21.131,52 com a valor de la indemnització dels terrenys del Sr. Camil Fabra, pagada pel Nadal, necessària per a l'apertura del Passeig de Santa Eulàlia³⁴. L'ajuntament ha de

34. J.M. Nadal haurà d'esperar-se al 18 d'agost de 1897: *Negociado de fomento al Sr. Contador Municipal (...) petición de liquidación de las cantidades que han de ser abonadas por el extinguido Ayuntamiento de San Andres de Palomar al Sr. Nadal de 21.131,52 pesetas por cesión de los señores Camilo Fabra y Garriga comprendida dentro del Paseo de Santa Eulalia.* Veure nota 17.

satisfer la suma dins el termini de 8 anys i en 8 pagaments que es consignaren en els pressupostos municipals començant per l'any econòmic de 1885.

2. Cada any es consignarà en els pressupostos municipals la quantitat necessària per a fer el pagament.

3. Com a garantia es consigna a favor de Nadal els drets del llocs de venda i altres ingressos de la plaça del mercat

4. A canvi, es deixava sense efecte l'escriptura de reconeixement de crèdit, només quan estigués en contradicció amb el citat contracte.

Davant la complexitat i problemàtica que Josep Mª Nadal va tenir respecte a la rentabilitat dels seus terrenys a Sant Andreu, no és improbable pensar en la possibilitat que aquest fet fou determinant en el moment de ser un dels impulsors de l'agregació definitiva de les poblacions del Pla el 1897.

Consolidació del Passeig de Santa Eulàlia.

Si bé les fonts documentals no ens han demostrat que la globalitat de l'urbanització Nadal es realitzés, aquest conveni serà el darrer signat per ambdues parts. També serà punt de partida per a la consolidació del Passeig de Santa Eulàlia. Així el 1887 s'instal·laren les canalitzacions de gas a més de dos-cents fanals; el 1890 s'obrirà definitivament el passeig a la seva part baixa (c./ Casa Noves)³⁵. Cal apuntar que no tots els propietaris de la zona mostraren el mateix entusiasme que Nadal per l'explotació immobiliària dels seus terrenys; l'obertura del passeig va haver d'esperar l'expropiació de terrenys d'Engràcia Batista i Planas³⁶, important propietària de Sant Andreu, que només intervindrà indirectament, en accions constructores puntuals.

El 12 de juny de 1890 s'anuncià públicament el projecte de travesies, obra de Josep Domènech Estapà, arquitecte municipal de Sant Andreu i per tant, el punt de partida de la veritable configuració de la via.

El canvi de passeig a rambla amb passeig central i laterals per carruatges fet el 1892, juntament amb la plantació d'arbres (plàtans) i la col·locació de bancs, seran els trets definitoris de l'arquitectura i del paisatge del passeig pel que fa a ell mateix.

Diferents consideracions hem de fer respecte als nivells constructius i d'edificabilitat a la mateixa via, si bé esdevé com procés paral·lel a la

35. Aquest fet va suposar la celebració d'una festa d'inauguració de l'allargament de la rambla, celebrada el 23 d'abril de 1890. A.M. Dte. Sant Andreu. *Llibre d'actes*, 1890.

36. Engràcia Batista Planas, filla de la casa dita Cal Borni, va morir el 16 de novembre de 1891 i va deixar bona part de les propietats a la parròquia de Sant Andreu. J. CLAPÉS. *Fulles històriques de Sant Andreu de palomar*, Barcelona, 1931 (1984), vol. I, p. 117

consolidació física del passeig, trobem una variabilitat d'exemples prou significativa i que demostra una falta de concreció en el planejament urbanístic de la via.

El 1894, l'ajuntament va comprar una casa (numerada amb el nº9) propietat de Pablo Martí Basté « con objeto de destinarla a Escuelas municipales de niños y habitaciones para profesoras ». És un clar exemple de promoció municipal de la nova via. Aquesta promoció va tenir els seus fruits amb la instal·lació d'escoles i altres centres de caire privat, com per exemple el Nou convent de les monges de Jesús Maria, inaugurat el 17 de setembre de 1908. En el mateix sentit hem de considerar la ubicació al número 35 del col·legi Badosa o Sant Andreu, a inicis del segle³⁷ i el ja posterior col·legi de Catalunya, a finals de la dècada dels vint d'aquest segle³⁸.

Respecte als habitatges trobem una major dispersió, però una generalització envers els anys 1896 a 1917-1920 (veure figura nº2), és en aquests moments que els primers establiments comercials s'implanten a la Rambla. És d'aquest moment la consolidació del passeig com valor lúdic i social, cal destacar en aquest sentit, l'inaguració a la segona meitat de 1921, del Teatro-cine Odeón³⁹, la ballada de sardanes per celebrar la inauguració de l'entitat *La Sardana Popular de Sant Andreu*, el 29 i 30 de maig de 1926 i les posteriors ballades que aquesta entitat realitzà al passeig⁴⁰, la fundació el 1924 del club esportiu de les Filatures de la Fabra i Coats, amb seu als terrenys del *vapor del fil*⁴¹ i la ubicació del *Moto-Club Sant Andreu*, el 1927 i de la polièdrica *Penya Ras*, el 1928. Ambdues entitats s'estatjaven al *Bar Lyon* i al *Bar Hispano* respectivament i de la societat *la festa de Sant Antoni Abat*, el 1922, les tres situades al ja, passeig de Fabra i Puig.

37. J. CLAPÉS. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*, vol II, secció VI, pàg. 55.

38. Op. cit. nota 37 pàg. 63

39. J. MUNSÓ CABÚS. *Els cinemes de Barcelona*. Barcelona, 1995. pàg. 205 i s.

40. Op. cit. nota 37. pàg. 115

41. Op. cit. nota 37. pàg. 122

Figura 2. A tall d'exemple, presentem les sèries de permisos d'obres, per l'any 1905 respecte al passeig de Santa Eulàlia⁴².

Número del carrer	Propietari	Fet constructiu
nº 286	Pedro Rodríguez	Construir casa
nº 17 y 19	Antonio Paredes	Ajuntar façanes
S.N.	Fernando Fabra	Enderrocar i refer pilar (d'aigües,?)
nº218	Marcelino Mateu	Legalitzar obres
S.A.	Jaume Mumné	Denúncia
nº 42	Andrés Gallardo	Legalitzar obres
S.N.	Jaume de Moner	Casa

Bibliografia

DD.AA. *Atlas histórico de ciudades europeas, Vol I. Península Ibérica*. Salvat i CCCB, Barcelona, 1994

JOAN BUSQUETS. *Barcelona. Evolución urbanística de una capital compacta*. Barcelona, 1992.

JOAN CLAPÉS I CORBERA. *Fulles històriques de Sant Andreu de Palomar*. 3 volums, 1931 (edició fàcsimil, 1984) Barcelona

M. CHECA, Y. SERRANO i J. SERRA. *Finançament local i urbanisme: el cas de Sant Andreu de Palomar (1875-1885)* a : IIIer Congrés Internacional d'Història local de Catalunya Barcelona 1995 (en premsa)

C. DELGADO VIÑAS. *Las pequeñas y medianas capitales de provincia en el proceso de modernización del sistema urbano español. Las Palmas de Gran Canaria*, Servicio de publicaciones de la Universidad de las Palmas de Gran Canaria, 1995.

E. DÍAZ PERERA. *La inversió del sòl a Barcelona en el procés d'acumulació de capital*. a: El Pla de Barcelona i la seva història, Actes del I Congrés d'història del Pla de Barcelona, Barcelona, 1984.

⁴² Dades extretes dels llibres de registre d'obres particulars dipositats a l'arxiu administratiu municipal de Barcelona.

F.NADAL. *Burgueses contra el municipalismo. La configuración de la Gran Barcelona y las anexiones de municipios (1874-1904)* a: GEOCRÍTICA, nº59-60. Barcelona, 1985.

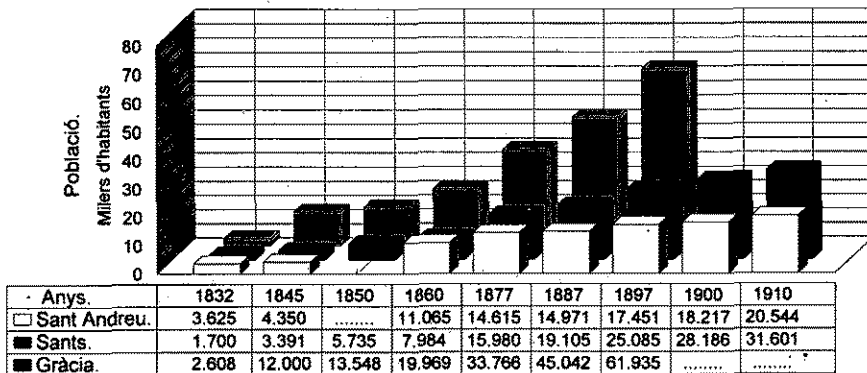
JOSE LUIS OYÓN. *El crecimiento de la ciudades 1840-1936*. a: La Sociedad Urbana en la España contemporanea (II Congreso de la asociación de historia contemporanea) Barcelona,1994.

E. SERRA RIERA. *Geometria i projecte del sòl als orígens de la Barcelona moderna. La vila de Gràcia*. UPC, Barcelona, 1995.

M. DE SOLÀ-MORALES I RUBIO. *L'eixample en ciutats «menors»*. Dins LES FORMES DE CREIXEMENT URBÀ. Barcelona, UPC, 1993

M. DE SOLÀ-MORALES I RUBIO. *Siglo XIX. Ensanches y saneamiento de las ciudades* a: Vivienda y urbanismo en España. Madrid, Banco Hipotecario, 1982 p.p. 161-179.

M.TATJER. *Propietat del sòl i promoció immobiliària: Alguns exemples catalans*. a: Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya. Evolució recent i problemàtica actual. IIª Setmana d'estudis urbans a Lleida. ICC, Barcelona, 1987.

Gràfic comparatiu de creixements poblacionals de tres municipis del Pla de Barcelona (Sant Andreu, Sants i Gràcia)